

БИРЛАМЧИ ИМПУЛЬСЛАРИ 4.2 ГЭВ/с БҮЛГАН nC- ТАЪСИРЛАШУВЛАРИДА ПРОТОНЛАРНИНГ ҲОСИЛ БҮЛИШИ

профессор Р. Н. Бекмирзаев

доцент

Б.Султанов

магистр Ш.С. Хайдарова

Жиззах Давлат педагогика университети, Жиззах.

Аннотация: Импульслари 4, 2 Гэв/с бүлган нейтрон ва протонларнинг углерод ядроси билан таъсирашувларида ҳосил бүлган протонларнинг ўртача кўпламлиги, импульс ва бурчак тақсимотлари характеристикаларининг солиштирма таҳлили бўйича ишлар бажарилди.

Калит сўзлар: Протон, нейтрон, импульс, энергия, углерод, юқори энергия, бурчак.

Юқори энергияли адронлар ва ядроларнинг ядролар билан таъсирашувларида ҳосил бўлувчи протонларнинг хусусиятларини ўрганиш орқали уларнинг ҳосил бўлиш механизми улушлари ҳақида қимматли маълумотлар олиш мумкин. Бир хил энергияли pC - ва nC - таъсирашувларида ҳосил бўладиган протонларнинг хусусиятларини солиштириш натижасида ўрганиш алоҳида қизиқишига эга. Бугунги кунда протонларнинг нуклонлар ва ядролар билан тўқнашувлари бўйича катта энергия оралиғида етарли даражада тўпланган тажриба маълумотлари. Нейтронларнинг ядролар билан (nA) тўқнашувлари бўйича маълумотлар эса монограмматик бўлган нейтронлар оқимини олиш қийинлиги туфайли жуда ҳам кам [1–7]. Шу сабабдан nA - тўқнашувлари бўйича янги тажриба маълумотларини олиш ва ушбу маълумотларни бир хил энергияли pA - таъсирашувлари натижалари билан солиштириш катта қизиқишига эга.

Таклиф қилинаётган иш нейтронларнинг ядролар билан тўқнашувларига бағишинган ишларнинг [1,3,4,6,8] давоми ҳисобланиб, 4.2 гэв/симпульсли по-таъсирашувларида ҳосил бўлган протонларнинг ўртача кўплиги, импульс ва бурчак тақсимотларини ўрганишга бағишиланади

ТАЖРИБА МЕТОДИКАСИ

Эксперимент учун керакли маълумотлар Дубна синхрофазотронида олинган 4.2 А Гэв/с импульсли протонлар, дейтрон ва гелия-4 ядролар оқимлари билан нурлартирилган ЛВЭ ОИЯИнинг 2-метрли пуфакчали пропан камераси ёрдамида олинди. Статистик материал 6736 та pC -, 7071 та dC - ва 11974 та ${}^4\text{He}C$ -воқеалардан иборат. nC –таъсирашувлари dC - ва ${}^4\text{He}C$ -таъсирашувларидан уларнинг таркибида мос равища протон-спектратор ва ${}^3\text{He}$ –ядролари мавжудлигидан ажратиб олинди. dC - ва ${}^4\text{He}C$ -тўқнашувлар таркибида мавжуд бўлган эласик ва дифракцион

воқеаларни ажратиб ташлашда [8,9] ишда келтирилган критериялардан фойдаланилди. Экспериментнинг методик хусусиятлари ва иккиламчи зарядли зарраларнинг йўқолишига нисбатан аниқ маълумотлар[9–12] - ишларда келтирилган.

Ушбу ишда излар (треклар) проекция узунлиги 4 см дан кичик бўлган пионларнинг импульс бўйича спектрларидаги улуши ҳисобга олинган. Бундай протонлар учун фақат уларнинг чиқиш бурчаги ўлчанган бўлиб, табиийки камеранинг ишчи ҳажмида треклар проекцияси узунлиги кичикилиги туфайли улар импульсини ўлчаб бўлмайди. Бундай протонлар импульси қўйидагича амалга оширилади. Треклар проекцияси узунлиги 4 см дан катта бўлган протонлар учун лаборатория шароитида уларнинг чиқиш бурчакларини θ ($0 \leq \theta \leq 180^\circ$) 18 бўлакка бўлиб, импульс бўйича спектарлари олинди. Бундан кейин проекция узунлиги 4 см дан кичик бўлган протонлар чиқиш бурчаги асосида ҳар бир импульс бўйича мавжуд гистограммага тасодиф равишда уларнинг импульс қийматлари топилди.

Маълумки, пуфакчали пропан камерасида протон ва π^+ -мезонларни 750 МэВ/с дан катта бўлган импульсларда бир –биридан визуал равишида ажратиш мумкин. Ушбу ишда биз протон ва π^+ -мезонларни катта импульсларда бир –биридан ажратишни бажардик. Бунинг учун биз кучли ўзаротаъсирашув изотопик инвариантлигидан фойдаландик: бир хил энергияларда nC - таъсирашувларида π^+ -мезонлар ва pC -таъсирашувларида π^- -мезонлар ўхшашлигидан. Шундай қилиб, протонларнинг олинган характеристикалари тўлиқ идентификация қилинган протонлар сонига қўшилди.

Жадвалда импульслари 4.2 гэв/с бўлган ps - ва pC -таъсирашувларида ҳосил бўлган протонларнинг ўртача кўпламлиги ($\langle n_p \rangle$), бўйлама тезкорлиги ($\langle Y \rangle$), импульси ($\langle p \rangle$ ва $\langle p_t \rangle$) ва бурчак ($\langle \cos\theta \rangle$), характеристикалари келтирилган.

Жадвалдан pC - таъсирашувларида тўлиқ ва импульслари $p > 150$ МэВ/с дан катта бўлган протонларнинг ўртача сони nC - таъсирашувларидағига нисбатан кўплиги кўриниб турипти. Протонлар қўйи чегарасининг бундай танланиши [13] – ишда кўрсатилганидек уларнинг (~95%) қисми тўқнашиш жараёнида «буғланишдан» ҳосил бўлган протонлар эмас, иштирокчи протонлар ҳисобланади. pC -таъсирашувларида ҳосил бўлган протонларнинг ўртача кўплиги бирламчи протонлардан сақланиб қолганларидан (0.64 эҳтимолият билан) углерод ядроидан ҳосил бўлувчи иккиламчи протонлардан ташкил топган. nC -таъсирашувларидағилари эса углерод ядроидан ҳосил бўлган иккиламчи протонлардан ҳамда $pr \rightarrow rp$ ва $n \rightarrow p + \pi^-$ жараёнлари ҳисобига бирламчи нейтронларнинг заряд алмашиши (0.36 эҳтимолият билан) ҳисобига шакланади. Шундай қилиб, ps - ва pC -таъсирашувларида ҳосил бўлган протонларнинг ўртача кўпламлиги фарқи, сон жиҳатдан бирламчи протонлар сақланиш эҳтимолияти ва бирламчи нейтронлар заряд алмашиниши эҳтимолиятига teng бўлиши керак – 0.28. Ҳақиқатда, жадвалда келтирилган nC - ва pC -таъсирашувларида ҳосил бўлган

протонларнинг ўртача кўпламлиги фарқи ҳамма протонлар учун 0.28 ± 0.01 ни импульслари $p > 150$ МэВ/с ли протонлар учун 0.27 ± 0.01 ни ташкил қиласди.

1 –расмда nC - ва pC -таъсирилашувларида ҳосил бўлган протонларнинг тўлиқ импульс бўйича тақсимоти лаборатория координаталари системасида келтирилган. 1расмдан кўриниб туриптики, иккала тақсимот ҳам номунтазамликка эга эмас ва импульсдан бир хилда боғлиқлиқни кўрсатаяпти. Иккала спектр ҳам, лидерлик қилувчи бирламчи протонлар эффицига асосланган чўзилган «думларга» эга. Импульсларнинг $p \leq 1.7$ ГэВ/с областида ҳосил бўлган протонларнинг ўртача кўпламлиги nC - дагига нисбатан систематик равишда кўп. Бу кўпламлиликнинг нишон ($p < 1$ ГэВ/с) фрагментациясидаги фарқи $pn \rightarrow pr$ жараёнидаги заряд алмашинуви, импульснинг шу областида pC -таъсирилашувлари ва $pr \rightarrow pn$ да протонлар ўртача кўпламлигининг ошиши, nC -таъсирилашувларида протонлар ўртача кўпламлилик камайиши билан боғлиқ..

Протонлар импульсининг $1 < p < 1.7$ ГэВ/с областида бу кўпламлиликнинг фарқи, чамаси қайта тўқнашиши ҳисобига энергия йўқотилиши ёки $\Delta^+ \rightarrow p + \pi^0$ ($\Delta^+ \rightarrow n + \pi^+$) ва $\Delta^{++} \rightarrow p + \pi^+$ -изобарлар ҳосил бўлиши ҳисобига бўлади. Булар pC -таъсирилашувларида протонлар импульси камайишига олиб келади. nC -таъсирилашувларида бу областида протонларнинг пайдо бўлиши, ҳосил бўлиш кесими Δ^+ -и Δ^{++} -изобарлар ҳосил бўлиши йиғинди кесимидан кичик бўлган $\Delta^0 \rightarrow p + \pi^-$ изобарлар тўғилиши ва эмирилиши билан тушунирилади. Булар протонлар ўртача кўпламлиги кичиклигига олиб келади.

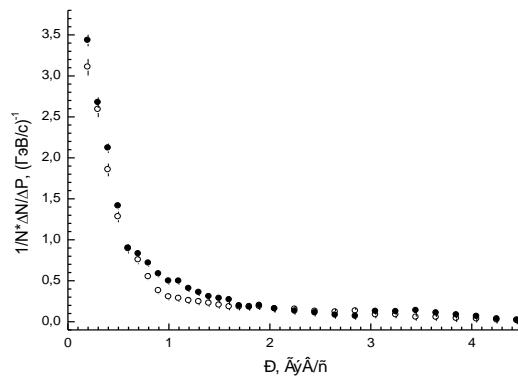
Шуни қайд қилиш керакки, импульсларнинг $p > 1.25$ ГэВ/с областида nC -таъсирилашувларидаги протонларнинг ўртача кўпламлиги сон жиҳатдан нейтронларнинг протонларга бўлган ноэластик коэффициенти билан мос келади ва 0.36 ± 0.01 га teng. pC -тўқнашувлари учун бу қиймат 0.48 ± 0.1 ни ташкил қиласди ва сақланиб қолган бирламчи протонлар бир қисмининг кичик импульслар областига “оқиб ўтишини” кўрсатади.

Модомики, nC -тўқнашувларида тез нейтронларнинг ҳосил бўлиши заряд алмашиниш жараёнлари ($pr \rightarrow pn$), тушувчи нейтронларнинг протонларга ноэластик заряд алмашинуви ($n \rightarrow p + \pi^-$) билан боғлиқ экан, у ҳолда кейинги ҳолатда воқеада манфий пионларнинг мавжудлиги, йўқлигидан боғлиқ протоннинг ўртача тўлиқ импульси қийматида корреляция кузатилиши керак. Ҳақиқатан, атига битта π^- -мезон (π^+ -мезон ҳосил бўлиши сиз) тўғилиши билан кузатиладиган воқеаларда протонларнинг ўртача импульси 971 ± 23 МэВ/с ни, π^+ -мезон тўғилиши билан кузатиладиган воқеалар учун (π^- -мезон ҳосил бўлиши сиз) – 621 ± 35 МэВ/с ташкил қиласди. Пионлар ҳосил бўлмайдиган жараёнларда $\langle p_p \rangle = 896 \pm 28$ МэВ/с ни ташкил қиласди. Бу, бизнинг фикримизча бирламчи

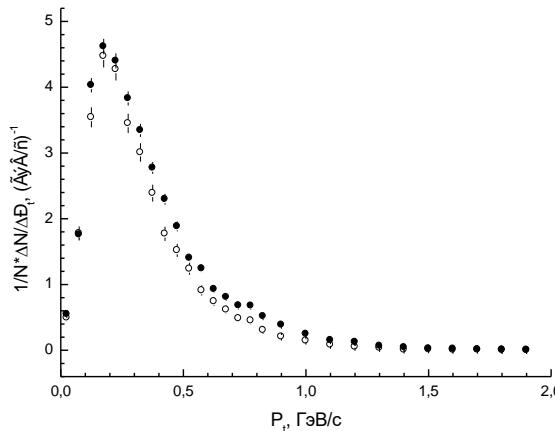
Жадвал.

4.2 ГэВ/с импульсли nC(○)- ва pC(●)- таъсиrlашувларидаги протонлар характеристикаларининг ўртача қийматлари

Катталиклар номланиши	<i>nC</i>	<i>pC</i>
$\langle n_p \rangle$ (ҳаммаси)	1.62 ± 0.01	1.90 ± 0.01
$\langle n_p \rangle$ ($p > 150\text{МэВ}/c$)	1.58 ± 0.01	1.85 ± 0.01
$\langle p \rangle$ (ҳаммаси)	848 ± 13 МэВ/c	898 ± 8 МэВ/c
$\langle p \rangle$ ($p > 150\text{МэВ}/c$)	874 ± 13 МэВ/c	936 ± 9 МэВ/c
$\langle p_t \rangle$ (ҳаммаси)	334 ± 4 4МэВ/c	366 ± 2 МэВ/c
$\langle p_t \rangle$ ($p > 150\text{МэВ}/c$)	342 ± 4 МэВ/c	375 ± 2 МэВ/c
γ	0.48 ± 0.01	0.50 ± 0.01
$\langle \cos\theta \rangle$ ҳаммаси	0.51 ± 0.01	0.52 ± 0.01
$\langle \cos\theta \rangle$ ($p > 150\text{МэВ}/c$)	0.53 ± 0.01	0.54 ± 0.01

1 -расм. 4.2 ГэВ/с импульсли nC(○)- ва pC(●)- таъсиrlашувларидаги протонларнинг лаборатория координаталар системасида импульс бўйича тақсимоти.

2 -расм. 4.2 ГэВ/с импульсли $nC(\square)$ - ва $pC(\bullet)$ - таъсиrlашувларидағи протонларнинг лаборатория координаталар системасыда күндаланг импульси бўйича тақсимоти.

нейтрон сақланиши (0.64 эҳтимоллик билан), заряд алмашиниши жараёнларидан боғлиқ ($pr \rightarrow pn$) (<0.18 эҳтимолликда[14]).

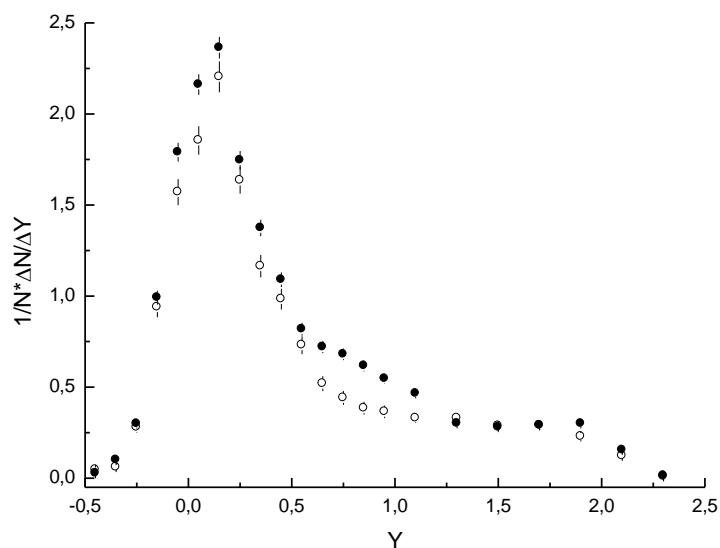
pC -таъсиrlашувларида протонлар ўртача импульсларининг энг катта қийматлари пион ҳосил бўлмайдиган воқеаларда кузатилади: $pp \rightarrow pp$ жараёни 0.64 эҳтимолият билан протонлар импульси ошишига олиб келади, <0.18 [14] эҳтимолликда юз берувчи заряд алмашинуви жараёни ($pn \rightarrow pn$) эса $\langle p_p \rangle$ камайишига олиб келади. Реал ҳолатда пионларсиз воқеаларда $\langle p_p \rangle = 1085 \pm 16$ МэВ/с га, ҳамма воқеалар бўйича $\langle p_p \rangle = 936 \pm 9$ МэВ/с га тенг.

2 –расмда nC - ва pC -таъсиrlашувларида ҳосил бўлган протонларнинг күндаланг импульси p_t бўйича тақсимотлари келтирилган. Кўриниб турибтики, иккала тақсимот ҳам импульс бўйича бир хил боғлиқликка эга. Протонлар күндаланг импульси ўртача қиймати 10% (жадвалга қаранг) га фарқ қиласди. Қаралаётган тўқнашувларда протонлар ўртача кўпламлигидаги фарқ асосан $p_t < 1$ ГэВ/с областга тўғри келади, бу ерда pC -тўқнашувларида ҳосил бўлувчи протонлар күндаланг импульси спектри кенглиги nC га қараганда 10% га кўп бўлади. $p_t > 1$ ГэВ/с областда қаралаётган спектрлар статистик четланишлар доирасида бир –бирига мос келади.

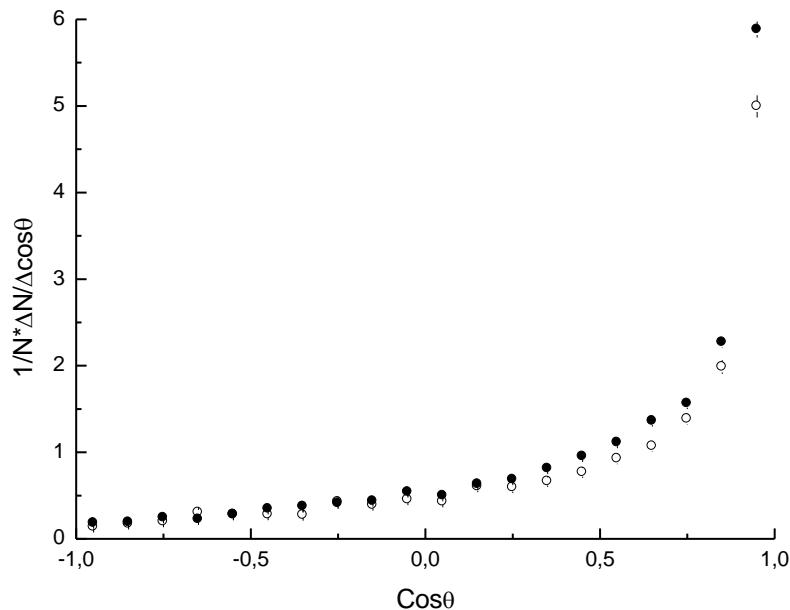
3 –расмда nC - ва pC -таъсиrlашувларида лаборатория координаталари системасыда ҳосил бўлган протонларнинг бўйлама тезкорлиги Y бўйича тақсимотлари келтирилган. 3 –расмдан кўриниб турибтики, протон спектрларидағи фарқлар $-0.1 < Y < 1.25$ марказий областда локаллашган. Нишон фрагментациясининг бир қисмида спектрларнинг билама тезкорлигининг мос келиши тасодифий емас, балки кумулятив протонларнинг шаклланиши билан боғлиқ. Дарҳақиқат, $Y < -0.1$ йиғиндиси сонлар оралиғига $\beta > 1.3$ мос келишини кўрсатиш осон, бунда таърифига кўра, бундай протонлар кумулятив ҳисобланади. [15] да кўрсатилганки, $\pi^-C-(40 \text{ ГэВ/с})$, pC -, 4HeC - ва CC да тўқнашувлар учун йиғилган протонларнинг ўртача кўплиги турга (зарядга)

боғлиқ емас ва масса тушган заррача ва $1,05 \pm 0,01$ га тенг. Протонлар, α -зарралар ва углерод ядроларининг тўқнашуви учун йиғилган ҳодисаларнинг улуши уларнинг умумий сонининг 10% ни ташкил етди. Ушбу ҳолатлар nC ва pC тўқнашувлари учун кўмйлатиф протонларни ишлаб чиқариш учун инклюзив кесмаларнинг мос келишига олиб келади. Шунингдек, биз ўқнинг парчаланиш минтақасида инклюзив протон тезлиги спектрларининг мос келишини таъкидлаймиз. Шу билан бирга, nC ва pC тўқнашуви тезлигининг ўртача қийматлари ҳам статистик хатолар чегарасига тўғри келади (жадвалга қаранг).

4-расмда nC ва pC тўқнашувларида лаборатория координата тизимида протонлар учуб чиқиш бурчакларининг косинус тақсимоти кўрсатилган. 4 -расмдан кўриниб

3 -расм.4.2 ГэВ/с импульсли nC(○)- ва pC(●)- таъсиrlашувларида ҳосил бўлувчи протонларнинг лаборатория координаталар системасида бўйлама тезкорлиги бўйича тақсимоти.

4 -расм.4.2 ГэВ/с импульсли nC(○)- ва pC(●)- таъсиrlашувларида ҳосил бўлувчи протонларнинг лаборатория координаталар системасида косинус чиқиш бурчаги бўйича тақсимоти.

турибдики, протон спектрлари орасидаги фарқ $\cos\theta > -0.25$ минтақада, $\cos\theta < -0.25$ минтақада еса спектрлар статистик хатолар чегарасида мос келади. Шу билан бирга, ушбу спектрларнинг ўртача қийматлари статистик хатолар чегарасига тўғри келади (жадвалга қаранг).

Хулоса қилиб, биз 4,2 ГэВ /с да nC ва pC тўқнашувларида протон ишлаб чиқаришнинг қиёсий таҳлили бўйича қисқача хулосаларни тақдим етамиз. pC тўқнашувларида протонларнинг ўртача кўплиги nC га қараганда каттароқдир, бу биринчи ҳолатда протоннинг сақланиш еҳтимоли ва бирламчи нейтроннинг протонга қайта зарядланиши ўртасидаги фарқ билан боғлиқ. Ушбу тўқнашувларда протонларнинг ўртача моментларининг фарқи ҳам юқоридаги ҳолатга боғлиқ. Мақсадли парчаланиш минтақасининг бир қисмидаги инклузив протон ишлаб чиқариш кесмаларининг тўғри келиши, кумулятив протонларнинг ҳосил бўлиш хусусиятларига боғлиқ ва снарядларнинг парчаланиш минтақасида адрон-ядро тўқнашувига олиб келадиган бирламчи нуклоннинг таъсири билан боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР РҮЙХАТИ:

1. Бекмирзаев Р.Н., Гришин В.Г., Гаспарян А.П. и.др., ЯФ **40**, 1477(1984).
2. Бекмирзаев Р.Н., Гришин В.Г., Муминов М.М. и.др., ЯФ **39**, 1212(1984).
3. Бекмирзаев Р.Н., Гришин В.Г., Долейши И. и.др., ЯФ **44**, 406(1986).
4. Бекмирзаев Р.Н., Гришин В.Г., Долейши И. и.др., ЯФ **47**, 1284(1988).
5. Бекмирзаев Р.Н., Гришин В.Г., Долейши И. и.др., ЯФ **49**, 1030(1989).
6. Бекмирзаев Р.Н., Ивановская И.А., Муминов М.М. и.др., ЯФ **49**, 488(1989).
7. Бекмирзаев Р.Н., Гришин В.Г., Муминов М.М. и.др., Препринт ОИЯИ. Р1-91-495, Дубна, 1991.
8. Олимов К., Бекмирзаев Р.Н., Петров В.И. и др. ДАН РУз №4, 29(2011).
9. А.И. Бондаренко и др., Препринт ОИЯИ, Р1-98-292, Дубна, 1998.
10. Гаспарян А.П., Гришин В.Г. и др., Препринт ОИЯИ. 1-80-778, Дубна, 1980.
11. Агакишиев Г.Н. и др., Препринт ОИЯИ, Р1-84-235, Дубна, 1984.
12. Ивановская И.А. Препринт ОИЯИ, Р1-91-264, Дубна, 1991.
13. Бекмирзаев Р.Н., Беляков В.А. Олимов К. и др. ДАН РУз №6, 36(2011).
14. Х.К. Олимов, ЯФ **71**, 427 (2008).
15. К. Олимов, С. Л. Лутпуллаев, Х. К. Олимов, В.И. Петров. ЯФ **72**, 604 (2009).